Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter

Af Lis Højgaard

Den sidste fjerdedel af det 19. årh. medførte omfattende ombrydninger af arbejdslivet i Danmark. Med etableringen af den kapitalistiske organisering af produktionen og lønarbejdets gradvise fremvækst viste en ny arbejdets orden sig. Den stillede nye krav til arbejdernes hverdag, men åbnede også nye muligheder.

Arbejdet blev løsrevet fra husholds- og familiesammenhænge, og dette medførte en adskillelse mellem lønarbejde og husarbejde, en adskillelse, der blev mere fuldstændig for mænd end kvinder. Mændene blev først og fremmest lønarbejdere, mens kvindernes arbejdsliv karakteriseredes af forskellige kombinationer af lønarbejde og husarbejde ofte afhængig af livscyklus, civilstand, og børn. Denne proces frembragte to former for kønsarbejdsdeling, der var snævert betingede af hinanden, en på arbejdsmarkedet og en i hjemmet. Men etableringen af lønarbejdet og eksistensen af et generelt marked åbnede samtidig muligheder for det enkelte individ for at eksistere uafhængigt af familie- og slægtskabssammenhænge eller husstandstilhørsforhold, i modsætning til tidligere, hvor kønsarbejdsdelingens karakter i langt højere grad gjorde kønnene umiddelbart afhængige af hinanden for den daglige overlevelse.

Hvad betød disse ombrydninger for arbejdernes sociale liv, for deres måde at bo og danne familie på?

Jeg vil forsøge at bidrage til denne diskussion ud fra en undersøgelse, som jeg har foretaget, af familieformer og husstandsstrukturer på Nørrebro i København i perioden 1885-1901. Jeg vil i det følgende vise, hvilke husstandsstrukturer og familieformer, som karakteriserer arbejdernes familiedannelse og bosætningsformer i denne periode, og jeg vil diskutere, hvilke udviklingstendenser, der kan spores i familiestrukturen i arbejderklassen, specielt hvorvidt mænd og kvinders forskellige placering i kønsarbejdsdelingen kommer til udtryk i familiedannelse og bosætningsmønstre.

Om udvælgelse af undersøgelsesområde

Da formålet her er en undersøgelse af familieformen hos den fremvoksende lønarbejderklasse, har jeg valgt perioden 1885-1901, fordi dette tidsrum om-

fatter industrialiseringens gennemsættelsesfase i Danmark og dermed den fase, hvor det kapitalistiske lønarbejde etableres. Yderligere har jeg valgt København på grund af den koncentration af industrivirksomheder, der fandt sted her i denne periode.

Undersøgelsen bygger på materiale fra folke- og boligtællingerne, og valget af København har i denne forbindelse ydermere den praktiske fordel, at folketællingerne her blev foretaget med 5 års intervaller. Valget af 1885 som udgangspunkt er også påvirket af, at boligtællingen fra 1885 indeholder flere oplysninger end forgængeren fra 1880, og er udformet på samme måde som de efterfølgende.[1] Der indgår tællinger fra 1885, 1890, 1895 og 1901 i undersøgelsen, som omfatter ca. 2800 personer fordelt på ca. 800 husstande pr. tælling, ialt 11.400 personer.

For at få fat på den del af arbejderklassen, som var en del af denne udvikling, har jeg valgt et kvarter i byen, som var nybygget i starten af perioden. Dette er gjort ud fra en antagelse om, at det fortrinsvis var her, de tilflyttende arbejdere havde mulighed for at finde bolig og slå sig ned. Samtidig skulle kvarteret indeholde boligtyper, der kunne forventes at ligge indenfor de økonomiske muligheder, som lønarbejdet afsatte for de nye arbejdergrupper.

For at finde et sådant kvarter har jeg set på den Københavnske byudvikling i sidste halvdel af forrige århundrede. Den er på den ene side struktureret af den kapitalistiske ekspansion i byggesektoren, som muliggjordes dels af oprettelsen af den første almindelige kreditforening i 1851, som skabte mulighed for bygning af lejeboliger i stor stil,[2] dels af byens stadigt stigende befolkningstal, der betød en stærk efterspørgsel efter boliger. Byen havde omkring 1860 ca. 140.000 indbyggere, i 1900 omkring 350.000.[3] Disse to faktorer var grundlaget for den omfattende boligspekulation, der udfoldede sig i slutningen af forrige århundrede.

Den anden faktor i denne udvikling var staten, der i sin egenskab af militærmyndighed fastholdt byen som fæstning indtil 1867. Dette betød, at nybygning frem til 1852 begrænsedes til området indenfor voldene, hvorefter arealerne udenfor søerne blev frigivet til bebyggelse. Området mellem søerne og volden blev først frigivet til bebyggelse i 1867.[4] Mellem 1852-67 kunne byggeriet således kun iværksættes på den anden side af søerne, og det var derfor naturligt, at denne udbygning kom igang der, hvor forbindelsen til byen var bedst - langs brogaderne - og senere langs nyanlagte veje med udspring i brogaderne.[5] I denne periode byggedes Murergade-Tømrergadekvarteret.[6]

Staten satte også sit præg på byudviklingen på en anden måde. Periodens bygge- og skattelovgivning fik betydning for udformningen af den boligmasse, som skød op på de nye arealer. Belært af erfaringerne fra brandene 1795 og 1807 og koleraepidemien i 1853 vedtoges i 1856 den første byggelov for København. Den fastsatte en række hygiejniske og brandmæssige krav til nybyggeriet - det vigtigste var her kravet om adgang til to trapper fra hver

lejlighed. I 1875 kom endnu en byggelov, som for første gang foreskrev lysafstandsregler.[7]

Disse love fik betydning for boligmassens udformning, idet periodens byggeri opviser en række forskellige boligtyper, som udtrykker forsøg på at overholde byggelovenes krav på den billigst mulige måde.

Hvis disse byggelove kan ses som et - omend meget spagt - forsøg på at sikre en vis boligstandard, så havde arealskatteloven fra 1802 den modsatte effekt. Den bestemte, at lejligheder under 69 kvadratalen (ca. 27 m²) var fritaget fra denne skat. I 1873 udvidedes denne bestemmelse til at gælde alle lejligheder under 80 kvadratalen (ca. 31,5 m²).[8]

Disse bestemmelser har uden tvivl tilskyndet til byggeri af små lejligheder. Alt i alt må man sige om periodens byggelovgivning, at den åbnede store muligheder for spekulationsbyggeriet - og den blomstrende boligspekulation forstod at sikre sig den største udnyttelse ved at holde lejlighedernes standard nede på lovens absolutte minimum.

I 1870'erne begyndte for alvor produktionen af små lejligheder i tætbebyggede kvarterer. Lovens påbud om adgang til 2 trapper opfyldtes ved at lade alle lejligheder ligge ud til én lang gang med én trappe i hver ende. Først byggeloven af 1889 forbød de lange fællesgange og krævede 3 døre mellem to trapper. Denne lov stillede også de første minimumsstørrelseskrav til beboelsesrum.[9]

Stat og kapital har således i fællesskab skabt den byudvikling og den boligudformning, som de nye arbejdere blev konfronteret med ved deres ankomst til byen.

Den fremvoksende arbejderklasse forefandt således en boligstruktur med små lejligheder skabt til små enheder med begrænsede funktioner, der var udformet af en samfundsdynamik, der også havde frembragt dem selv som klasse, og som sådan modsvarede de krav, der stilledes til dem, nemlig individuelt salg af deres arbejdskraft, og privat reproduktion af samme. Disse funktioner stillede ikke i sig selv store krav til boligen hverken med hensyn til størrelse eller udformning. Og valgmulighederne var få ikke mindst på grund af det lave lønniveau og den ringe udvikling af transportmidler.

Det udvalgte område

Den her skitserede byudvikling gør det nærliggende at opsøge de arbejdere, der kom til byen for at slå sig ned i midten af firserne, på broerne tæt ved brogaderne, men et stykke fra søerne. Man kunne her forvente bebyggelse fra 1870'erne og 1880'erne. Ud fra disse overvejelser valgte jeg Slotsgade, Todesgade og Bagergade på Nørrebro. Slotsgade udgår fra Nørrebrogade, parallelt med den går Todesgade, mens Bagergade forbinder de to. De 3 gader dannede et sammenhængende hele, og var en del af kvarteret omkring Blågårds Plads,

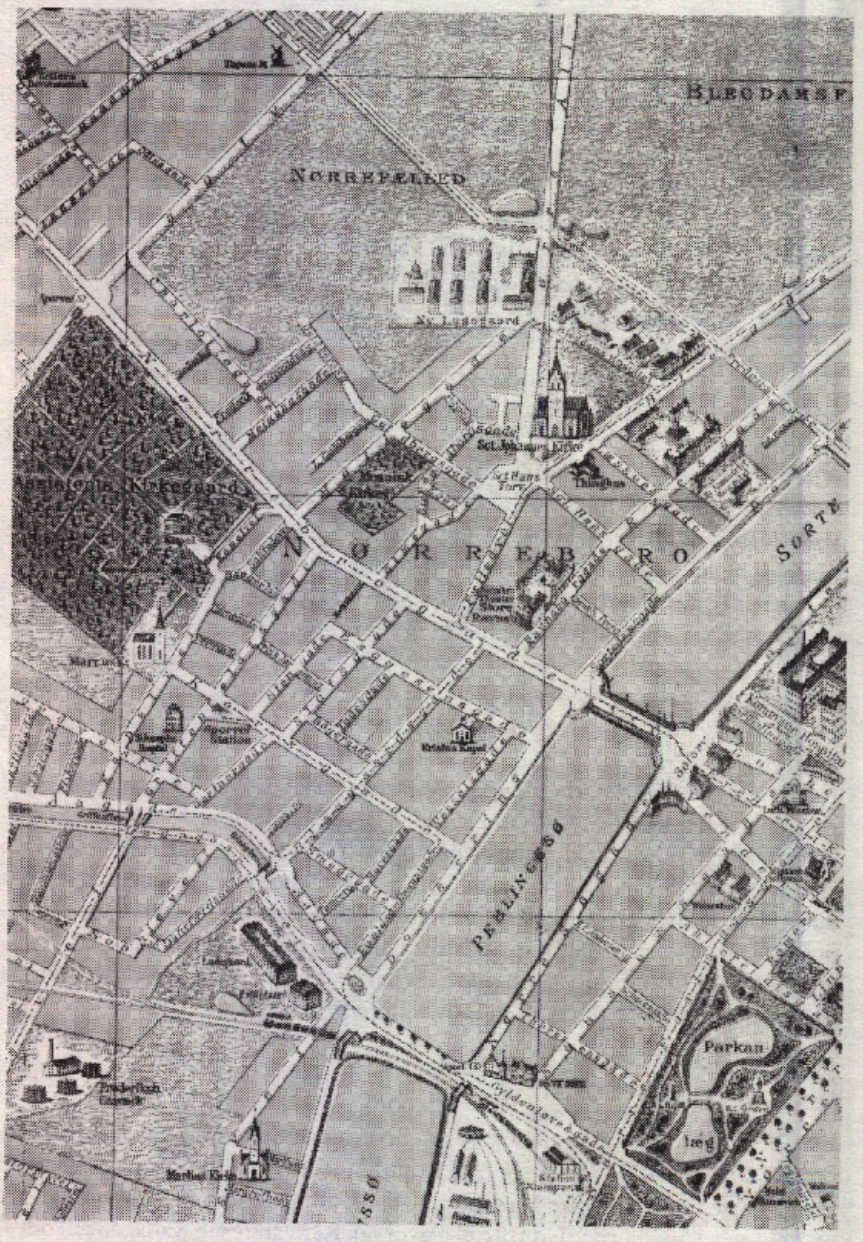

Nørrebro. 1891/92. Fra Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

en del af den sorte firkant. Mit materiale er hentet i bebyggelsen Slotsgade nr. 1-7, 17-31 og 35-37, Todesgade 1-9 og 2-22, Bagergade 1-25 og 14-16, i årene 1885, 1890, 1895 og 1901.[10]

Husene er bygget mellem 1871 og 1884. Størstedelen er bygget mellem 1872 og 1875, nemlig 36 husnr. ud af 46 ialt, det vil sige, at alle husene er bygget efter påbud om to trapper til hver lejlighed, men før forbudet mod fællesgange, og de fleste er bygget inden lysafstandsreglerne.

Det udvalgte område repræsenterer således noget af det dårligste byggeri, perioden opviser. Dette kommer til udtryk i fordelingen af antal værelser pr. lejlighed, hvor den procentvise andel af 1 og 2 værelses lejligheder overgår de øvrige brokvarterer og København som helhed.

Kvarterets et- og toværelses lejligheder udgør 84% af boligmassen mod 62,5% på det øvrige Nørrebro, 54,5% på Vesterbro og 51% i København som helhed. Det er især de etværelseslejligheder, der vejer tungt. Der er forholdsvis dobbelt så mange etværelses lejligheder i mit materiale som i København som helhed i 1885. Dette behøver ikke at betyde, at kvarteret ikke er repræsentativt for arbejderkvarterer - arbejderboliger - i København, men bare, at det ikke er repræsentativt for brokvartererne, hvor der også var områder med store lejligheder - f.eks. selve brogaderne.

Tendensen i boligbyggeriet efter 1880 opviser en relativ tilbagegang i bygning af et-værelses lejligheder i forhold til toværelses. For København som helhed var andelen af 1-værelses lejligheder i 1880 17%[11] mod 13% i 1901[12] og andelen af to-værelser 33% i 1885[13] mod 41% i 1901.[14] Dette betyder, at det udvalgte kvarters boligstandard bliver relativt dårligere i perioden mellem 1885 og 1901. Dette gælder ikke alene lejlighedernes værelsesantal, men også deres kvalitet, idet den senere byggelovgivning skærpede kravene til byggeriet specielt hvad angår størrelse og trappeplacering. Størstedelen af lejlighederne i mit materiale lå ud til fællesgange af varierende længde.

Byggeloven fra 1889 satte en stopper for fællesgangene og skabte en boligtype med hovedtrappe og køkkentrappe.[15] Loven stiller også større krav til de enkelte beboelsesrums størrelse. Dette vil tilsammen sige, at 90'ernes byggeri må opvise en bedre kvalitet end den, der karakteriserer det udvalgte kvarter.

Men byggeriet svinder ind i 90'erne og tager først et opsving igen omkring århundredeskiftet, hvor Søndre Boulevard kvarteret, det ydre Nørrebro og Islands Brygge bebygges.[16] Det udvalgte kvarter må på denne baggrund nok siges at være repræsentativt for de boligmuligheder, der var til rådighed for arbejderne i denne periode, dog med en overvægt af 1-værelses lejligheder.

Det valgte kvarter adskiller sig i en anden forstand fra de omliggende kvarterer, idet der forekommer få bag- side- og mellemhuse. Det skyldes, at de udvalgte gader ligger ret tæt, det gør grundene relativt små i modsætning til de omliggende områder, hvor gaderne - måske af sparehensyn[17] - er udlagt med større afstand. Dette giver dybe gårde, som den herskende boligspekulation

Eksempler på lejlighedstyper fra karreen Slotsgade, Baggesensgade, Todesgade.

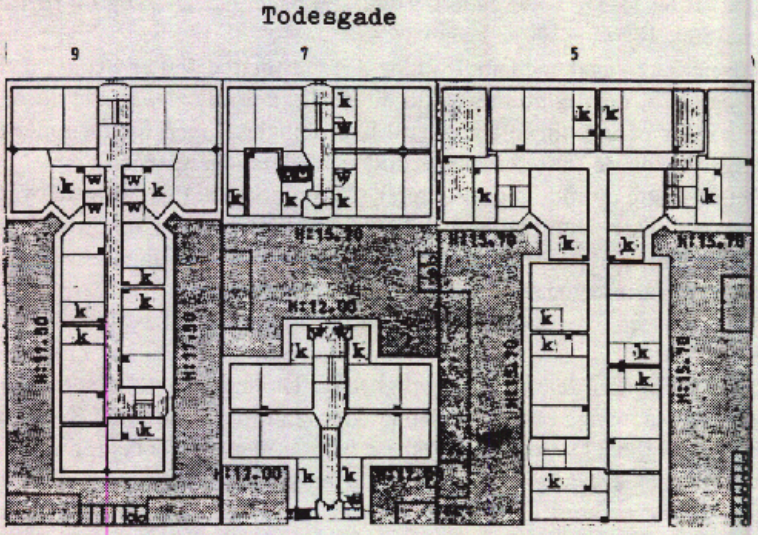

Eksempler på korridorlejligheder fra Todesgade.

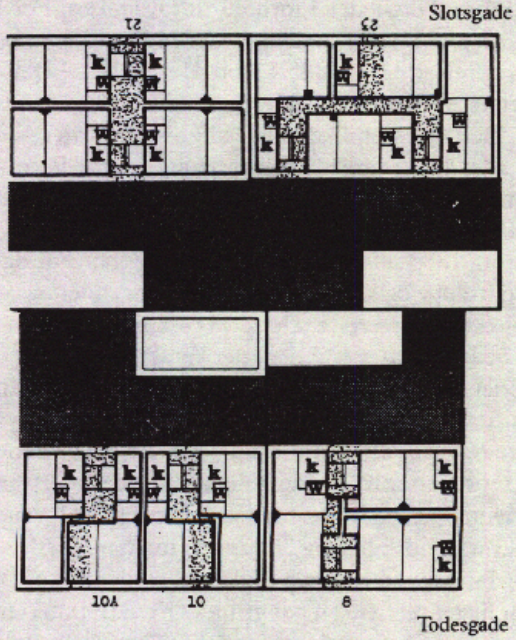

W angiver wc'er der blev indlagt i 1930'erne.

Tegningerne er fra Boligkommissionens sekretariat. 1971.

har udnyttet fuldt ud. Man kan således sige, at det udvalgte kvarter har været bedre forsynet med lys og luft end de omliggende, da gaderne var en del bredere end gårdene mellem husene.[18]

Et arbejderkvarter

De udvalgte gader repræsenterer et udpræget arbejderkvarter. Over ¾ af kvarterets mandlige forsørgere er i hele perioden faglærte eller ufaglærte arbejdere, og de kvindelige forsørgere, der opgiver erhverv, er næsten alle ufaglærte.[19]

Sammenlignet med den andel af mandlige forsørgere, som findes indenfor håndværk og industri i hele landet, den var i 1901 30,7%,[20] er arbejderandelen i dette kvarter meget høj. Landsprocenten indeholder også de selvstændige indenfor disse erhverv, og man kan derfor ikke sammenligne disse procenter, men blot give et indtryk af, hvor meget dette kvarter adskiller sig fra det øvrige land i erhvervsstruktur. 47% af kvarterets mandlige forsørgere er faglærte arbejdere, og 32% er ufaglærte i 1885. I 1901 er procenterne henholdsvis 40 og 38. De faglærte mænd i kvarteret arbejder i 1885 i 52 forskellige fag, men fordelingen indenfor fagene er ikke jævn. I 23 af disse fag arbejder der kun en mand fra dette kvarter.

Den største faggruppe er byggefagene, snedker-, murer-, tømrer-, maler,- tapetserer- og blikkenslagersvende, hvor 46% af de faglærte mænd arbejder. Det største enkelte fag er snedkerfaget, herefter kommer murerne. Det 3. største fag blandt kvarterets svende er skomagerfaget, det omfatter 9% af alle faglærte arbejdere. Sammen med de øvrige fag i tøj - og beklædningsbranchen, skræddere, handskemagere, tøjmagere, tøffelmagere og vævere bliver denne branche det næststørste arbejdsfelt for kvarterets mandlige arbejdere. Den omfatter 14% af de faglærte mænd.

Den tredie største branche er jern- og metalbranchen. Den beslaglægger 9% af de faglærte mænd, hvoraf langt den største del er smede, men den omfatter også formere, drejere, metalstøbere, metalslibergørtlere, maskinister og mekanikere.

5% af de faglærte mænd arbejder i tobaksindustrien, 3% i trævarebranchen og 4% i trykkeribranchen. De resterende 19% fordeler sig på 24 forskellige fag, hvor bagere, saddelmagere og guldsmede er de 3 største fag.

Blandt de ufaglærte mænd er størstedelen arbejdsmænd, nemlig 65%. De resterende 35% fordeler sig på 28 forskellige erhvervskategorier, hvor kun en enkelt kategori optager mere end 5%, nemlig kuskene. Fyrbødere, bude, maskinarbejdere og gruppen tilfældigt arbejde dækker hver ca. 4% af de ufaglærte mænd, mens kun 1% opgiver fabriksarbejde som erhverv.

Kvarterets selvstændige udgør 13% af de mandlige forsørgere. De fordeler sig på handlende og selvstændige håndværkere, hvoraf de fleste har erhvervs-

lokaler i kvarteret. I 1885 er 52% af de selvstændige handlende. I kvarterets 3 gader er der 10 detailhandlende, 6 høkere, 5 marskandisere, 4 urtekræmmere, 3 viktualiehandlere, 2 grønthandlere, 2 ølhandlere, en smørhandler, en læderhandler, en kolonialhandler, en hørkræmmer, en trådhandler og 2 jernhandlere.

Håndværksmestrene udgør 40% af de selvstændige. Af disse er 11 skomagermestre, 5 snedkermestre, hvoraf kun 1 har erhvervslokale, 2 barbermestre, 1 smedemester, 2 stolemagermestre, 1 drejermester, 1 blikkenslager og 1 urmager, alle med erhvervslokaler. Herudover bor der 1 smedemester, 1 billedskærermester, 1 skræddermester og 1 bagermester, som ifølge tællingerne ikke har erhvervslokaler i forbindelse med deres bolig, men det udelukker jo ikke, at de har det andetsteds i kvarteret. Endelig er der 3 vognmænd, 2 værtshusholdere og en pantelåner i kvarteret.

De resterende 8% af de mandlige forsørgere i kvarteret udgør en meget blandet gruppe af 24 forskellige erhverv fra positivspillere (lirekassemænd), kontorister og politibetjente til husejere (3 stk.), en fabrikant og en kammerassesor/fuldmægtig.

Kvindernes erhvervsfrekvens er høj sammenlignet med resten af København. I 1885 ligger den på 39% og stiger i 1901 til at udgøre 59% af alle kvinder

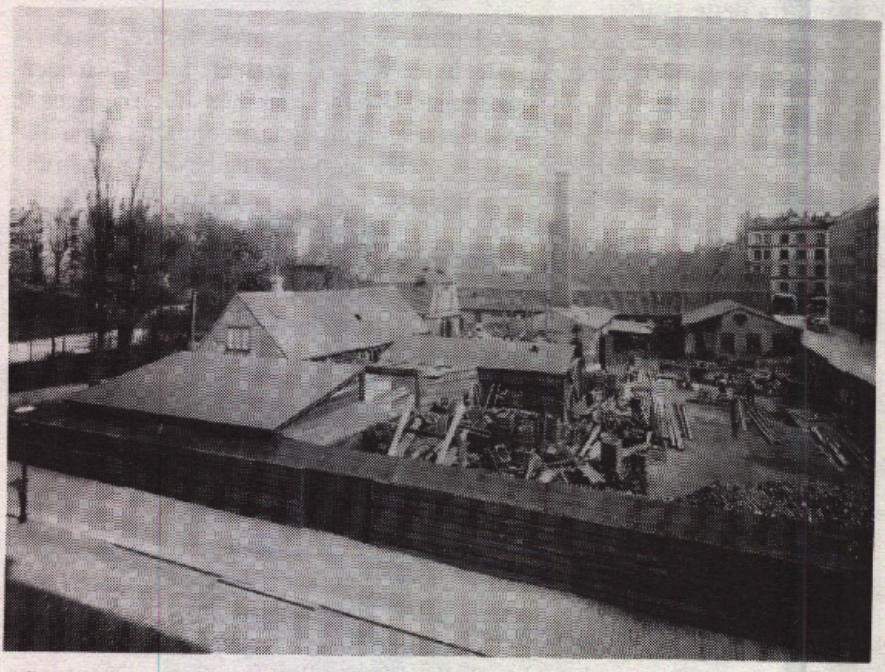

Blågaards Plads set fra Todesgade mod Blågaardsgade. Den nederste del af Bagergade ses til højre i billedet. Billedet viser Anker Heegaards jernstøberi. 1898. Foto i Københavns Bymuseum.

over 14 år, i resten af København er den 35% i 1885 og 39% i 1901.[21] Det samme gælder andelen af kvindelige forsørgere. I 1885 udgør de 26% af alle forsørgere, i 1901 40%. På landsbasis er denne procent kun 27 i 1901.

Der eksisterer en usikkerhed omkring registreringen af kvinders arbejde, som kommer til udtryk i, at ca. ¼ af de kvindelige forsørgere ikke opgav erhverv i 1885, denne del faldt til en ⅙ i 1895-tællingen, hvori det understregedes, at kvinder skulle angive deres erhverv. Der kan være mange årsager til dette, men en vigtig dimension er nok kvindearbejdets karakter. Kun ca. ⅓ af det erhvervsarbejde kvinder opgiver, har karakter af et erhverv med fast eller fastere ansættelsesforhold f.eks. fabriksarbejde, tjenestepige, husholderske, ekspeditrice, mens resten ⅔ har karakter af løsarbejde og/eller hjemmearbejde: Vask/rengøring, syning/syerske, handelskone (forretningsindehavere ikke medregnet) avisbude og tilfældigt arbejde. Dette skal tages med forbehold, dels på grund af uigennemskueligheden i de erhvervsbetegnelser, som kommer frem i folketællingerne, dels på grund af min tolkning af erhvervets karakter. F.eks. kan syning dække over fast tilknytning til en bestemt arbejdsgiver eller måske dække over prostitution. Syning/syerske er det største erhverv blandt kvarterets kvinder. 35% af de kvinder, der opgiver erhverv, er syersker. Men i den udstrækning der er tale om løsarbejde og måske en kombination af forskellige småjobs, som ofte yderligere var sæson- og konjunkturbestemte, er det sandsynligt, at dette arbejde ikke opfangedes af folketællingerne, og at dette er baggrunden for den manglende erhvervsangivelse hos en del af de kvindelige forsørgere. Næsten ingen gifte kvinder angiver erhverv. Den omtalte erhvervsfrekvens for kvinder er således nok reelt noget højere.

Som det fremgår af denne gennemgang af beboernes erhvervsfordeling er kvarteret et arbejderkvarter - og det er også et indflytterkvarter. Kun ⅓ af den voksne befolkning (over 15 år) er født i København i 1885. Langt de fleste af de voksne beboere i kvarteret er således 1.-generations-københavnere. Om de også er 1.-generations-arbejdere kan man ikke se ud af dette materiale. Omkring ⅓ kommer fra landdistrikter[22] og er sandsynligvis tidligere landarbejdere, husmænd, eller ud af landarbejder- eller husmandsfamilie. ¼ kommer fra Købstæderne og kunne godt være børn af arbejdere her.

Kvarterets beboere

Der bor 3100 mennesker i disse tre gader i 1885. Heraf er 1178 børn under 14 år, hvilket svarer til 38%, og kun 57 er 65 år og derover, hvilket svarer til 2%. Det er et meget børnerigt og ungt kvarter. Dette billede har ændret sig lidt 16 år senere. Der er blevet færre beboere, nu bor der 2666 personer i disse gader. Men faktisk er denne nedgang mere markant, end disse tal angiver, fordi der ikke er justeret i forhold til de husnumre, der mangler i de enkelte år. Hvis de personer, der bor i de opgange, der mangler i tællingerne for Bagergade i 1885,

nr. 17-25 og 14-16, lægges til, bliver forskellen mellem 1901 og 1885 større. Der bor således mindst 653 personer mindre i dette kvarter i 1901. Befolkningstallet er faldet ca. 21% i perioden.

Men kvarteret er også blevet »ældre«. Der er ikke så mange børn mere. Børnetallet er faldet til 799 (30%), og der er blevet lidt flere gamle, 104 personer er nu over 64 år (4%). Sammenlignet med resten af København og hele landet er det ikke længere noget børnerigt kvarter. Andelen af børn under 15 år er den samme i København, mens den er ca. 4% højere i resten af landet.[23] Men der er meget færre ældre mennesker i dette kvarter, både i gruppen 45-64 år og blandt dem over 64 år. Kvarteret er stadig »ungt«, andelen af 15-44 årige er konstant i hele perioden, men samtidig tyder det ringe antal ældre på, at dets beboere enten dør tidligere end beboerne i resten af København, eller flytter.

Der bor flere kvinder end mænd i kvarteret. I 1885 er 53,7% af alle beboere kvinder. Dette kvindeoverskud er lidt mindre end kvindeoverskuddet i resten af København, hvor kvindernes andel af befolkningen er 54,3%, men meget større end kvindeoverskuddet på landsbasis, som er 50,9%. Det må være udtryk for, at kvinder i højere grad end mænd indvandrer til hovedstaden.[23a] Dette kom også til udtryk i mit materiale, idet 66% af kvinderne mod 63% af mændene ikke var født i København. I 1901 er dette kvindeoverskud øget lidt i kvarteret, nu er 54,8% af beboerne kvinder. Men det er bemærkelsesværdigt, at det er andelen af de voksne kvinder (over 15 år), der er øget. Faktisk er der nu flere drenge end piger under 15 år. Dette betyder, at kvinderne nu udgør 57% af alle beboere over 15 år. Dette kvindeoverskud er fordelt på alle aldersgrupper over 15 år. Dette er altså ikke kun udtryk for, at kvinderne lever længere end mændene, hvilket de også gør, kvinderne udgør f.eks. 72% af aldersgruppen over 64 år. (se bilag 1: Beboernes fordeling på køn og alder). Jeg vil tage diskussionen af kvindeoverskuddet op senere i forbindelse med diskussionen af kvarterets familieformer.

På endnu et felt stikker dette kvarter af mod resten af København og hele landet. Ægteskabsmønstret er anderledes, og det udvikler sig i perioden helt modsat den københavnske udvikling og udviklingen på landsplan. Dette gælder både ægteskabsfrekvens og vielsesalder. Ægteskabsfrekvensen stiger i København og på landsplan i denne periode, men den falder i dette kvarter. I 1885 er andelen af gifte kvinder væsentlig højere her, nemlig 59%, end i København (45%) og i resten af landet (56%). Dette skyldes nok kvarterets overvægt af unge i aldersgruppen 15-44 år. Men denne overvægt holder sig i perioden, andelen af denne aldersgruppe vedbliver at være relativt større i perioden i kvarteret. Alligevel er billedet i 1901 et andet. Nu er der både blandt mænd og kvinder færre gifte. Kun 44% af kvinderne er nu gift, mens denne procent i København er steget til 47 og på landsplan til 58. Hos mændene er 58% gift (mod 67% i 1885), mens 62% af mændene i København er gift og 64% på landsplan. At andelen af gifte også falder blandt mændene udelukker, at denne sær-

lige udvikling i kvarteret udelukkende skyldes det relativt større kvindeoverskud, der er samlet her. Det er dels udtryk for, at beboerne gifter sig mindre, andelen af ugifte stiger, og den stiger stærkest blandt kvinderne. I 1885 var 25% af kvinderne ugift, i 1901 er det 36%. Der er ikke tale om, at kvinderne udsætter ægteskabet, andelen af ugifte stiger i alle aldersgrupper. De tilsvarende procenter for mænd er 31 og 38. Men det er også udtryk for, at der bliver flere enker og enkemænd. Andelen af enker stiger fra 16% i 1885 til 20% i 1901, andelen af enkemænd stiger fra 2% til 4%. Dette tyder på en langt højere dødelighed for mænd. Begge dele viser, at ægteskabet har fået dårligere vilkår i løbet af perioden.

Også med hensyn til giftealderen opviser kvarteret forskelle i forhold til resten af København og landet iøvrigt. I periodens begyndelse gifter kvarterets beboere sig tidligere. Der har på landsbasis siden 1850'erne været en generel tendens til fald i ægteskabsalderen. Gennemsnitsvielsesalderen for både mænd og kvinder falder 2,5 år mellem 1855 og 1905.[24] Overraskende nok i forhold til Nørrebromaterialet falder gennemsnitsvielsesalderen mindre i hovedstaden end i det øvrige land. På denne baggrund fremstår forskellen mellem Nørrebrokvarteret og det øvrige København og landet som helhed ret markant, idet 56% af alle gifte kvinder var under 27 i 1885 i kvarteret. Mod 43% i København og 46% i resten af landet. Dette gælder i endnu højere grad for mændene. 44% af alle gifte mænd var under 26 år i 1885 mod kun 24% i København og resten af landet. Dette forhold vendes helt i løbet af perioden. I 1901 er andelen af gifte mænd og kvinder under 26 år blevet mindre i kvarteret, mens den fortsat øges i resten af København og landet iøvrigt. Dette gælder især kvinderne, hvoraf en større andel af de kvinder, der gifter sig, på landsbasis nu gifter sig før 26 års alderen, nemlig 54%, mens det kun gælder for 51% af kvinderne i Nørrebrogadekvarteret. Andelen i København er steget til 50%.

Der er således færre af kvarterets beboere, der gifter sig tidligt, især blandt kvinderne. Dette kunne tyde på, at det er de unge kvinder, der ikke gifter sig. Men der er som sagt ikke tale om, at de udsætter ægteskabet, for som tidligere anført, øges de ugifte kvinders andel indenfor alle aldersgrupper.

Dette arbejderkvarter opviser således på to områder en udvikling i den periode, jeg har undersøgt, der adskiller sig fra den generelle udviklingstendens i landet som helhed. For det første ved at andelen af gifte, især gifte kvinder, falder kraftigt i perioden, mens den viser tendens til stigning i det øvrige København og resten af landet. For det andet ved at ægteskabsalderen viser en stigende tendens, især blandt kvinder i slutningen af perioden, mens både København og det øvrige land fortsætter den generelle tendens til lavere ægteskabsalder, som satte sig igennem midt i århundredet.

Begge disse særlige udviklingstendenser fremtræder meget mere markant, fordi Nørrebrokvarteret i undersøgelsesperiodens begyndelse førte an i den

generelle udvikling, idet andelen af gifte var højere og ægteskabsalderen var lavere end i det øvrige land.

Kvarterets demografiske særegenheder slår igennem i de familieformer og den husstandsstruktur, som eksisterer i kvarteret, og som jeg vil beskrive i det følgende.

Husstandsstruktur og familieform

Kvarterets husstande fordeler sig på 3 hovedformer. En, som jeg har kaldt kernefamiliehusstand, og som består af et ægtepar, deres eventuelle børn, slægtninge, logerende og tyende; og en, der har en kvinde som husstandsoverhoved, - enten ugift, enke, fraskilt eller evt. gift, men hvor manden i disse tilfælde ikke optræder i tællingen - samt hendes eventuelle børn, slægtninge, logerende og tyende; og endelig en form, hvor en enlig mand er husstandsoverhoved, og her gælder samme specifikationer som for kvindehusholdene.

At jeg har valgt disse 3 former i organiseringen af materialet er styret af, at det er disse former, der fremtræder mest markant. At jeg ikke har valgt en mere traditionel familiehistorisk klassifikationsmåde, hvor husstandene klassificeres efter familierelationer, - hovedsageligt tilstedeværelse af flere generationer f.eks. husstandsoverhovedets forældre eller gifte børn[25] - skyldes, som jeg vil vise nedenfor, at disse former spiller en meget lille rolle i materialet, og at benyttelsen af dem ville betyde en tilsløring af det, der fremstår som det mest bemærkelsesværdige træk ved kvarterets familiestruktur, nemlig den store andel af husstande med enlige forsørgere.

Ægteskabets forringede vilkår i kvarteret slår igennem i husstandsstrukturen. I periodens begyndelse udgør kernefamiliehusstandene 69% af alle husstande, i 1901 udgør de 52%. De fleste husstande i kvarteret er således hele perioden igennem kernefamiliehusstande, men de enlige husstande vinder kraftigt frem i slutningen af perioden. I 1885 er under ⅓ af husstandene eneforsørger-husstande, men disse er steget til næsten halvdelen i periodens slutning. Det er karakteristisk, at det især er kvindehusstandenes andel, der ligger bag denne stigning. Forøgelsen af de ugifte kvinders og enkernes andel af alle kvinder over 14 år fra 41% i 1885 til 56% i 1901 kommer her til udtryk i husstandsstrukturen.

Kvindehusstandenes andel af husstandene stiger fra 26% i 1885 til 40% i 1901. De enlige mandehusstande stiger fra 5% til 8% i perioden. (se bilag 2)

Selv om der bliver flere enker i perioden, falder enkehusstandenes andel af kvindehusstandene. I 1885 udgør de 54% af disse husstande, i 1901 50%. Derimod stiger de ugiftes andel af kvindehusstandene fra 31% i 1885 til 40% i 1901. De resterende procent fordeler sig på 6% fraskilte/separerede og 3% gifte, hvor manden er fraværende.

De tre husstandskategorier dækker over forskellige familieformer, idet der i

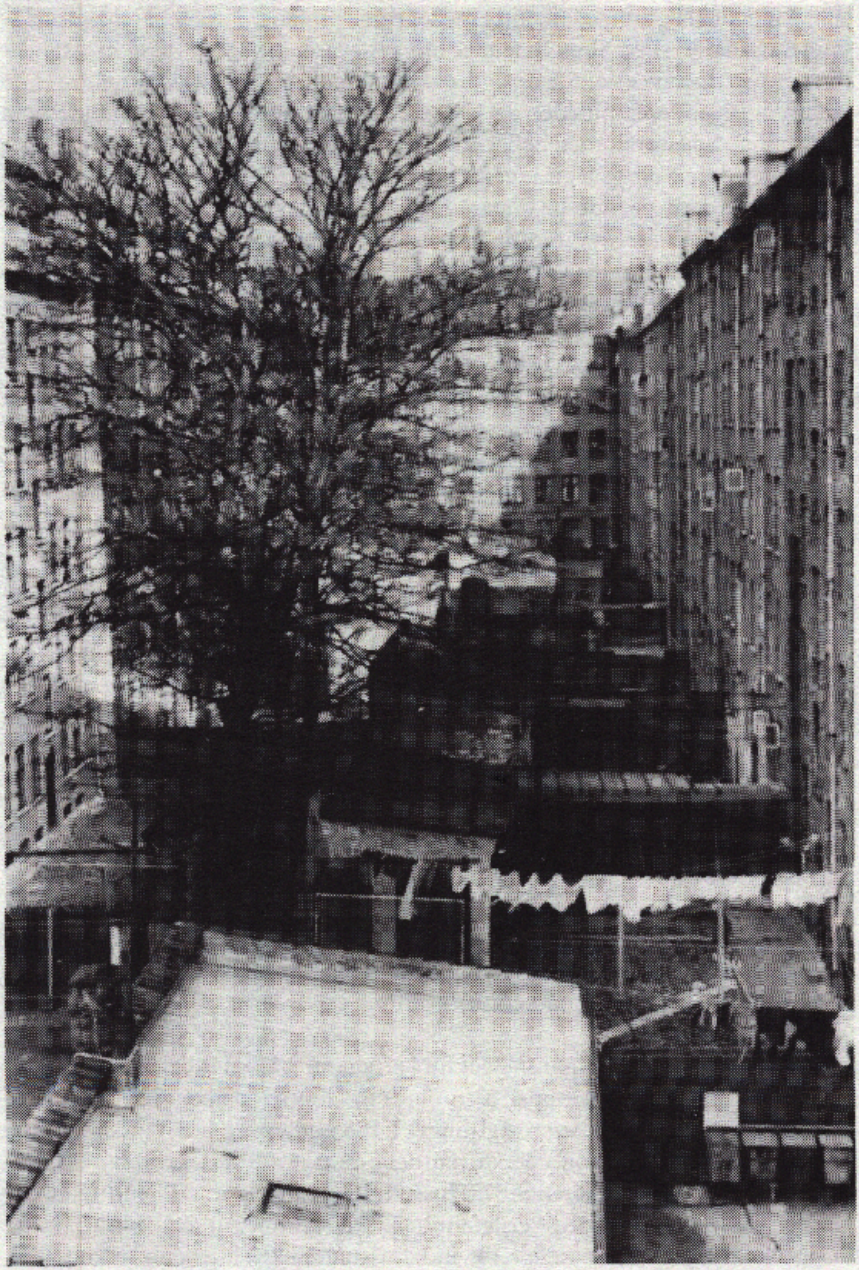

Karreen Slotsgade, Baggesensgade, Todesgade, Blågaards Plads set fra det syd-vestlige hjørne (Bagergade). Billedet er fra 1971. Københavns Bymuseum.

alle 3 indgår slægtninge, omend i meget ringe omfang. I 1885 har 20 kernefamiliehusstande slægtninge boende, hvilket svarer til 3% af disse husstande. Det er fortrinsvis søskende og andre slægtninge, i mindre grad forældre. I de enlige-husstande er billedet det samme. Her er andelen af husstande med slægtninge lidt større, men heller ikke her er det entydigt forældre eller voksne børn, der dominerer slægtningekategorien. Som jeg senere vil vise, bliver en del voksne børn boende hos deres mødre. De er ikke medtalt her, fordi det ifølge børnenes alder ser ud som om, de bare er længere om at flytte hjemmefra. 3-generationsfamilier eller udvidede familieformer har således været meget sjældne i dette kvarter. Denne ringe udbredelse kan skyldes, at så stor en del af kvarterets beboere er 1.-generationskøbenhavnere - som nok ikke så tit bragte deres forældre med ved flytningen -, den kan skyldes den lille andel af ældre, som kvarteret generelt opviser, hvad enten dette er en konsekvens af en større dødelighed eller af, at det stadig er et ungt kvarter. Men måske er det i mere direkte forstand et udtryk for, at lønarbejdertilværelsens levevilkår sætter sig igennem (lave lønninger, stor arbejdsløshed, små boliger) og vanskeliggør denne familieform - på trods af de muligheder for gensidig hjælp, der ligger i bevarelsen af disse slægtsrelationer (f.eks. mht. børnepasning).

Meget få husstande har tyende, 2% af kernefamilierne, og denne kategori forsvinder næsten i perioden. Det er udelukkende kvarterets selvstændige, og hovedsageligt de handlende, der har tyende. Det betyder nok, at denne betegnelse både dækker over medhjælp i butikken og hjælp i husholdningen. Tyendekategoriens forsvinden skyldes muligvis, at betegnelsen ændres i perioden, eller at lønarbejderforholdet i højere grad slår igennem, således at disse personer flytter ud af de husstande, som de arbejdsmæssigt er tilknyttet.

Knap ¼ af kernefamiliehusstandene har logerende ved periodens begyndelse, men dette formindskes hen imod århundredets slutning, hvor kun 10% af disse husstande har logerende. En lidt større andel af kvindehusstandene har logerende, og denne andel falder ikke så kraftigt, i 1901 har 15% af disse husstande logerende. Generelt hænger denne nedgang i logerende nok sammen med den større velstand, reallønsfremgang, som sætter ind i slutningen af århundredet, men som måske ikke i samme grad slår igennem i kvindehusstandene.

Tendensen i perioden går således for kernefamiliehusstandene mod en konsolidering af kernen - ægtepar med deres evt. børn - på bekostning af logerende og tyende, og til dels slægtninge. I 1885 udgør de husstande, der kun indeholder et ægtepar og deres eventuelle børn ¾ af alle kernefamiliehusstande, i 1901 er det næsten 90%. Husstanden tenderer imod i endnu højere grad at blive identisk med kernefamilien. Det samme, omend i lidt mindre udstrækning, gør sig gældende i kvindehusstandene. Tallene for mandehusstandene er så små, at det er umuligt at tale om tendenser, de er derfor udeladt her.

Samtidig er der en tendens til, at antallet af personer i husstandene falder. Andelen af store husstande falder. Den mest almindelige husstandsstørrelse ligger på mellem 3 og 6 personer, dog forøges andelen af kvindehusstande med én kvinde kraftigt i perioden. Det hænger nok sammen med forøgelsen af de ugifte kvinders andel af kvindehusstandene. Dette er udtryk for et andet karakteristisk træk ved kvarterets familier, nemlig at de har få børn.

Omkring halvdelen af alle familierne i kernefamiliehusstandene og kvindehusstandene har et eller to børn. Men disse tal udtrykker antallet af hjemmeboende børn, og ikke hvor mange børn, der fødes ind i de enkelte familier, men hvor store familierne er på et givet tidspunkt.

Derfor giver disse tal heller ikke et realistisk billede af det faktiske antal børn, der fødtes i familierne, og dermed heller ikke et reelt indblik i den byrde, den generationsvise reproduktion har været i de enkelte husstande.

1901-tællingen giver mulighed for at udbedre noget af denne mangel, idet den indeholder oplysninger om antallet af fødte og døde børn i det ægteskab, der bestod på tællingstidspunktet. Det vil sige, at fødte og døde børn fra tidligere ægteskaber ikke er med i disse tal, og der er derfor stadig tale om minimumstal. Det samme sæt oplysninger findes i folketællingen for København fra 1880. Dette gør det muligt at anlægge et udviklingsperspektiv også på dette område omend med en forskydning på 5 år i forhold til de øvrige data.

På dette grundlag har jeg udregnet, hvor stor en andel af de fødte børn, der er hjemmeboende, da det er dem, der optræder i det øvrige folketællingsmateriale, og hvor stor en andel der er døde og ikke-hjemmeboende, for at få et overblik over, hvor skæve folketællingernes oplysninger om børnetallet og dermed om familiestrukturen er, og for at få et mere reelt billede af den byrde, svangerskab, fødsler og børnepasning har været for familierne og ikke mindst for kvinderne.

I kernefamiliehusstandene er det kun godt 60% af børnene der bor hjemme, mens 31% er døde, og resten ikke bor hjemme i 1880. Der er ingen bemærkelsesværdig variation i dette indenfor erhvervsgrupperne. Men i 1901 ser fordelingen anderledes ud. Andelen af ikke-hjemmeboende børn er steget indenfor alle erhvervsgrupper, mest hos de faglærte. Dette hænger nok sammen med ændringer i kvarterets alderssammensætning i perioden og dermed med børnenes alder.

Børnedødeligheden falder for kernefamiliehusstandene fra 31,4% i 1880 til 26% i 1901. Den er bemærkelsesværdigt lavere hos de selvstændige. Disse to bevægelser ophæver hinanden m.h.t.. deres effekt på andelen af hjemmeboende børn, som også i 1901 er ca. 60% i kernefamilierne.

Det billede folketællingerne giver af børnetallet i de enlige husstande er endnu mere skævt. Andelen af døde og ikke hjemmeboende børn er her langt højere. I kvindehusholdene er børnedødeligheden 40%, i de enlige mandehushold 37% i 1880, procenten er noget lavere i 1901, nemlig 36% og 35%. Kun

henholdsvis 35% og 26% af de fødte børn bor hjemme. I 1901 er dette tal endnu lavere, 27% i kvindehusholdene og 18% i mandehusholdene.

Betydningen af disse forskelle mellem antal fødte børn og antal hjemmeboende børn kan illustreres ved at beregne det gennemsnitlige antal børn pr. husstand.

Hvis man udregner det gennemsnitlige antal børn pr. kernefamiliehusstand ud fra antallet af hjemmeboende børn bliver gennemsnittet 1,2 barn pr. husstand. Hvis man udregner det på baggrund af total antal fødte bliver det 3,1 barn. For kvindehusstandene er de tilsvarende tal 1,2 og 3,6 barn i 1880.

Det reelle børnetal ligger omkring 40% højere end det, folketællingerne angiver. Det betyder, at det som i folketællingerne fremstår som ret små familier, dækker over en virkelighed med et langt større antal fødsler, dødsfald og opdragelse af og ansvar for børn. Denne virkelighed ser forskellig ud for de forskellige husstandstyper, idet både børnedødeligheden og andelen af ikkehjemmeboende børn er større i de enlige husstande, således at der i disse husstande er tale om et reelt børne-tal, der ligger omkring 60% højere end det, folketællingerne angiver. Denne forskel mellem kernefamiliehusstande og enlige husstande skyldes højere dødelighed og især en større andel af ikkehjemmeboende. Man kunne på denne baggrund antage, at børnene flytter tidligere hjemmefra i de enlige husstande, men det ser ikke ud til at være tilfældet, ialtfald ikke for alle børn i en given husstand. Andelen af hjemmeboende børn over 15 år er langt større i de enlige husstande. Over halvdelen af børnene i de enlige kvindehusstande er over 15 år i 1901, ⅓ er over 20 år, mens denne andel i kernefamilierne kun udgør 22%. Det er i lidt højere grad pigerne, der bliver tilbage i kvindehusholdene.

På ét punkt er fordelingen af børn på husstande dog overraskende, og det er den store andel af de enlige husstande, som har børn. Det gælder især kvindehusstandene, hvor 56% af husstandene i 1885 havde børn. I 1901 er denne procent faldet til 42%. For de enlige mandehusstande er procenten lidt lavere, idet den holder sig til omkring 30% i hele perioden.

Udviklingen i husstandsstrukturer og familieformer i kvarteret går i to retninger. På den ene side sker der en forøgelse af de enlige husstande, og dermed af en familieform baseret på en enlig forsørger, og på den anden side øges den rene kernefamilies andel af samtlige kernefamiliehusstande. Den store forekomst af enlige-husstande, som i 1901 udgør næsten halvdelen af alle husstandene i kvarteret, samt den store del af disse, som har børn, peger på opløsningstendenser i forhold til en traditionel familiestruktur. Samtidig er der en tendens til udskillelse af de personer i husstandene, som ikke er omfattet af forældre-barn-relation, og denne udvikling peger på en yderligere konsolidering af kernefamilien i løbet af perioden.

Kvindehusstande og kvindeoverskud

Det er eksistensen af de mange kvindehusstande og især deres forøgelse i slutningen af perioden, der fremtræder som et markant træk ved dette kvarters familieformer. Dette hænger sammen med flere faktorer. For det første, kvarterets relativt større kvindeoverskud. Dette er dels forårsaget af, at flere kvinder end mænd indvandrer til hovedstaden og til dette kvarter, dels af den højere dødelighed blandt mændene. Man kunne også spørge, om dette kvarter i særlig høj grad samlede enlige kvinder, fordi kvarteret i periodens løb relativt set var blevet socialt og økonomisk dårligere, og derfor gav kvinder, som jo generelt havde lavere indkomster og løsere og mere uregelmæssig beskæftigelse, mulighed for at slå sig ned.[26] Som jeg sagde indledningsvis, er kvarterets boligstandard på nogle punkter dårligere end gennemsnittet og forringes relativt i perioden. Det gælder f.eks. lejlighedernes størrelse. Som jeg senere vil vise, er der en sammenhæng mellem koncentration af kvindehusstande og 1-værelses lejligheder. Dette særlige træk ved kvarteret kan godt have haft betydning for den store andel af kvindehusstande. Men ud over dette er der ikke noget, der tyder på en socialøkonomisk forringelse af kvarteret i perioden: erhvervsstrukturen er stort set uændret, befolkningstætheden bliver mindre, andelen af logerende falder, andelen af børnerige husstande falder og børnedødeligheden går ned. Der er jo den mulighed, at disse ændringer er foregået relativt langsommere end i andre arbejderkvarterer, og det kan derfor ikke afvises, at en del af forklaringen på det større kvindeoverskud ligger her. Det må også tages i betragtning, at materialet ikke er specielt velegnet til at belyse dette område.

Men forekomsten af kvindehusstande hænger ikke kun sammen med kvindeoverskuddet. Det hænger også sammen med ændringer i ægteskabsmønstret, ændringer som betyder, at der bliver færre kernefamilier. Disse ændringer karakteriserer dette kvarter i forhold til resten af København og det øvrige land, og det er derfor nærliggende at kæde dem sammen med kvarterets særegenhed: at det er et arbejderkvarter, og tolke nedgangen i andelen af kernefamilier som en reaktion på betingelserne for at danne kernefamilie blandt arbejdere i denne periode. Grunden til at dette resulterer i en øgning af kvindehusstandene, og ikke bare i en ligelig forøgelse af de enlige husstande, bortset fra den andel der kunne tilskrives kvindeoverskuddet, er, at mænd og kvinder vælger forskellige livsstrategier. Livsstrategier som kan knyttes til kønsarbejdsdelingens forskellige betingelser for kvinders og mænds liv.

Kvinders og mænds livsstrategier

Forskellen ligger i, at mændene i langt højere grad end kvinderne bliver logerende, mens kvinderne i højere grad danner selvstændige husstande.

Gadehandel. Udateret. Foto i Københavns Bymuseum.

I 1901 udgør mændene 73% af alle logerende, og selv om andelen af logerende generelt falder i perioden, stiger mændenes andel fra 63% til 73%. Den andel af kvinderne, som danner selvstændige husstande, stiger i perioden fra 21% til 33%, og som tidligere anført udgør de enlige kvindehusstande 40% af alle husstande i 1901 mod 26% i 1885.

Dette udtrykker en forskel i mænds og kvinders måde at organisere deres liv på, forskellige måder at opgive eller protestere imod kernefamilien på, eller forskellige måder at vælge den fra på. Mændene indgår i højere grad i andre hushold, i en mere perifer position, som er præget af den højere grad af midlertidighed, som er knyttet til det at være lejer. En del af disse mænd lejer sig ind i de enlige kvindehusstande. Dette kunne være et udtryk for, at de lever papirløst sammen, men når man ser på aldersforskellen mellem det kvindelige husstandsoverhoved og den mandlige lejer er den for det meste ret stor. Oftest lejer mændene sig ind hos de lidt ældre enker. Når man samtidig tager tidens fremherskende sexualmoral i betragtning, er det nok usandsynligt, at denne husstandsstruktur dækker over familielignende forhold eller papirløse samlivsformer. Det har nok snarere været en økonomisk overlevelsesstrategi for de enlige kvindehusstande at leje ud og samtidig en leveform, der har passet en større del af de enlige mænd. På denne måde bidrager disse mænd økonomisk til opretholdelse af de enlige kvindehusstande, men i begrænset, ustabil og uforpligtende form, der står i modsætning til det, man kunne forvente af den gifte mands forsørgerposition i kernefamiliehusholdene. Omkring halvdelen af kvindehusstandene har børn, det gælder især enkehusstandene. 7% af husstandene med ugifte kvinder har børn. Herudover har nok en del husstande tidligere haft børn, f.eks. en stor del af de enkehusstande, som her figurerer som barnløse, og måske en mindre del af de ugifte kvinders husstande. Der er således en tydelig sammenhæng mellem ansvar for børn og opretholdelse af selvstændige husstande.

Men forekomsten af enlige kvindehusstande og forøgelsen af disse i perioden kan ikke udelukkende ses i sammenhæng med ansvaret for børn, især ikke da en voksende del af disse husstande ikke omfatter børn.

Denne forekomst kan måske også tolkes som et udtryk for en selvstændighedsbestræbelse blandt kvinderne, et ønske om et mere uafhængigt liv, hvor de ikke var underlagt en ægtemands eller husværts/værtindes autoritet, et liv hvor denne uafhængighed/selvstændighed tager en anden form end blandt mændene. Den er i højere grad centreret om eget hjem med de muligheder og begrænsninger det sætter.

Kvinderne opviser således en anderledes praksis i organiseringen af hverdagen end mændene. Dels danner de i højere grad selvstændige husstande, også selv om de ikke har børn, og dels fastholder de i højere grad end kernefamiliehusstandene logerende i husstanden, og en del etablerer, hvad der angives som fælleshushold i folketællingen: at to eller flere kvinder bor sammen,

uden at den ene lejer ud til den anden. Der forekommer husstande af denne art både med og uden børn. Endelig er der en tendens til, at kvindehusstandene klumper sig sammen i opgange og på etager. Nogle eksempler: I Todesgade nr. 5 er 53 husstande ud af 79 enlige kvindehusstande, i Bagergade nr. 3 er det 24 ud af 40, Slotsgade 27B består hele anden sal, 4 husstande af enlige kvinder, i Todesgade nr. 9,5. sal er det 4 ud af 5 lejemål. Både det at logerende i højere grad fastholdes i de enlige kvindehusstande, at fælleshushold etableres og at husholdene koncentreres kan være og er nok også økonomisk begrundet. Det sidste fordi koncentrationen som sagt også er en koncentration i et-værelses lejemål, og i materialet som helhed kan man se, at koncentrationen af enlige kvindehusstande er størst, hvor koncentrationen af et-værelses lejligheder er størst, i Bagergade. Her er 40% af lejlighederne et-værelses og 53% af husstandene er enlige-kvindehusstande.

Men hvad enten det er økonomisk betinget eller resultat af bevidste valg, viser disse strukturer nogle særlige materielle rammer for kvindelivet og mandelivet i dette arbejderkvarter.

Materialet viser, at der er forskellige overlevelsestrategier for kvinder og for mænd.

Kvindernes placering i arbejdsdelingen, som kommer til udtryk i deres erhvervstilknytning, og modsætningen mellem lønarbejde og moderskab, som i dette materiale konkret viser sig i, at det fortrinsvis er de ugifte barnløse kvinder, der har fast tilknytning til arbejdsmarkedet f.eks. i form af fabriksarbejde, stiller kvinderne i en særlig sårbar situation, som objektivt betragtet gør dem afhængig af en familieform, som omfatter forsørgelsesmuligheder.

I det kvarter jeg har undersøgt, eksisterede denne mulighed kun for lidt under halvdelen af de voksne kvinder. Man kan desværre ikke ud fra dette materiale, der kun giver statiske øjebliksbilleder, sige noget om de enkelte kvinders livsforløb, hvorvidt ægteskab var en kortere eller længere fase i de fleste kvinders liv, eller hvorvidt det at være enlig i en kortere eller længere periode af livet var beskåret alle kvinder. Men materialet viser, at kernefamilien, som arbejderklassens altdominerende familieform i den tidlige industrialiseringsfase, er en myte. Det samme gælder forestillingerne om den mandlige familieforsørger og den økonomisk afhængige kvinde eller arbejderkvinden som hjemmegående husmoder. Det har nok været en realitet for nogen kvinder i perioder af deres liv, men ægteskabet som livslang forsørgelsesmulighed har ikke generelt været arbejderkvindens livsperspektiv.

Overfor de opbrud i det sociale liv, som den kapitalistiske industrialisering medførte og de modsætninger dette stillede kvinderne i, måtte de udvikle særlige overlevelsesstrategier, som kom til at forstærke den perifere position overfor den nye samfundsmæssige dynamik, forholdet mellem lønarbejde og kapital, som den samfundsmæssige arbejdsdeling allerede var ved at placere dem i. Kvinderne var ofte tvunget til at finde en løsere og mere fleksibel tilknytning

til arbejdsmarkedet, til at fastholde overhalede produktionsformer f.eks. hjemmearbejde, som øgede deres sårbarhed overfor udbytning, til at udvide deres omsorgsarbejde til logerende og i nogen tilfælde plejebørn, til at holde egne voksne børn længere hjemme og til at leve i mindre boliger på trods af at disse strategier ofte var meget pladskrævende. Alle disse overlevelsesstrategier har krævet evner til at leve i tætte sociale relationer og har måske ofte bygget på gensidig hjælp og afhængighed, som har ligget som en mulighed i de materielle rammer for kvindelivet, som materialet peger på.

Men mit materiale tyder også på, at et stigende antal kvinder har kæmpet for en overlevelsesstrategi, som udnyttede de nyopdukkede muligheder for et uafhængigt og selvstændigt liv, ved at undlade at gifte sig og få børn, med de begrænsninger af deres kvindelighed og kvindelige sexualitet, som dette indebar i denne periode.

Kultursociologisk Institut
August 1984

Noter:

1. R. Willerslev: Sådan boede vi, Kbh. 1979, s. 13.
2. Poul Kjærgård m.fl.: Københavnske boligtyper fra 1856 til 1914 i Arkitekten nr. 38, 1936, s. 90.
3. Op.cit., s. 90.
4. Op.cit., s. 91.
5. Op.cit., s. 91.
6. Jens Erik Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne.
7. Poul Kjærgård m.fl., 1936, s. 92.
8. Nis Nissen: Den kroniske bolignød og fremtidens boligpolitik 1971, s. 70-71.
9. Poul Kjærgård 1936, s. 93.
10. Alle disse nr. indgår kun i 1901, fordi Folketællingerne ikke er komplette. I 1885 mangler nr. 14-16 og 17-25 i Bagergade 1885 og 1890 mangler nr. 37 i Slotsgade og i 1895 mangler nr. 29 her, i Todesgade mangler nr. 2 i 1885.
11. R. Willerslev 1979, s. 15.
12. Enrico Hansen: Boligbyggeriets vilkår siden 1856. I arkitekten nr. 38, 1936, s. 130.
13. R. Willerslev 1979, s. 15.
14. Enrico Hansen 1936, s. 130.
15. Poul Kjærgaard m.fl. 1936, s. 95
16. Poul Kjærgaard m.fl. 1936, s. 95.
17. Poul Kjærgaard m.fl. 1936, s. 93.
18. Poul Kjærgaard m.fl. giver et eksempel fra Saxogade, hvor gårdene mellem forhus og bag-

huse er 6,5 m, hvor både forhus og baghuse er 6 etager høje, et etageantal, der svarer til husene i mit materiale.

19. Folketællingernes erhvervskategorier er meget uensartet udfyldt, fordi der ikke før 1901-tællingen explicit spørges efter både erhverv og stillingsbetegnelse. Det har derfor ofte været svært at finde ud af, hvorvidt de faglærte arbejdere var svende eller selvstændige, når der kun var opgivet en erhvervsbetegnelse. I nogen tilfælde har jeg kunnet tage boligtællingerne til hjælp, fordi der her oplyses, om der hører erhverv til boligen. I så fald er de registreret som selvstændige. Alle, som har betegnet sig selv som mestre, er talt med som selvstændige.

20. Beregnet efter Statistisk Tabelværk V, A, 5, Kbh. 1905, tabel 129. Den var i 1890 27,9% i 1901 30,7%.

21. Disse tal er fra folketællingerne i København i de anførte år. Her efter Birte Broch: Kvindearbejde og kvindeorganisering, Kbh. 1977.

22. Hvis vi her indregner de tilfælde, hvor stednavnene ikke har kunnet identificeres. J. P. Trap: Danmarks Stedregister, Bind II, er brugt ved bearbejdningen af stednavnene, og jeg går ud fra, at de stednavne, som ikke optræder her, betegner meget små steder på landet.

23. Udregnet efter Statistisk Tabelværk V, A, 5, Kbh. 1905, Tabel 50.

23a. Det kan også være udtryk for, at kvinderne i mindre grad end mænd udvandrer.

24. Statistisk Tabelværk 4. række A 5 s. III.
Statistisk Tabelværk 5. række A 6 s. 8.

25. Se Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. årh., Odense 1976, Jørgen Elklit: Husstandsstrukturen i Danmark 1769- ca. 1890, Fortid og Nutid, bind 27, 1977-78.

26. Om sammenhængen mellem fattige kvarterer og mange kvindelige husstandsoverhoveder se: Ellen Ross: Survival Networks: Womens Neighbourhood sharing in London before World War I, i History Workshop nr. 15, Spring 1983.

Bilag 1.

Undersøgelsens personer fordelt efter køn, alder og optællingsår.

	0 - 14 år			15 - 44 år			45 - 64 år			65 år			
Tællings-år	kvinder + i %	mænd + i %	ialt	kvinder + i %	mænd + i %	ialt	kvinder + i %	mænd + i %	ialt	kvinder + i %	mænd + i %	ialt	Total
1885	635 54%	543 46%	1.178	769 51%	726 49%	1.495	213 58%	157 42%	370	48 84%	9 16%	57	3.100
1890	577 51%	549 49%	1.126	698 53%	628 47%	1.326	208 58%	152 42%	360	61 73%	22 27%	83	2.895
1895	488 51%	469 49%	957	736 55%	602 45%	1.338	242 58%	173 42%	415	75 73%	28 27%	103	2.813
1901	391 49%	408 51%	799	696 54%	598 46%	1.294	298 64%	171 36%	469	75 72%	29 28%	104	2.666

Bilag 2

Kvarterets husstande fordelt på kernefamilie, enlige kvindehusstande og enlige mandehusstande samt år.

År	Kernefamilier	Enlige kvinder	Enlige mænd	I alt 100%
1885	586 - 69%	218 - 26%	45 - 5%	849
1890	506 - 64%	228 - 29%	58 - 7%	792
1895	482 - 60%	255 - 32%	69 - 9%	806
1901	458 - 52%	348 - 40%	67 - 8%	873

Summary

Family Forms in a Copenhagen Working Class Community.

The article discusses household structures and family forms and their development in the period of the breakthrough of the capitalist organisation of produktion and work 1885-1901. The study examines a Copenhagen working class community and is based on census material from the years 1885, 1890, 1895 and 1901, covering about 2800 persons and 800 households each year.

The most important result of the study was the finding of a high proportin of femaleheaded households, their increase in the period and the simultanious decline of the nuclear-family households. In 1885 26% of all households has a woman as head of family. In 1901 the proportion had increased to 40%.

This development was not found to be due to changes in the age composition of the community, e.g. an increase in the number of widows, their proportion of the female headed households actually declined in the period. Nor was it found to be due to a socioeconomic decline of the community that might have accounted for a concentration of single poor women in the area, nor can the slight increase in the demographic surplus of women in the community in this period account for the changes.

The explanation for this dramatic increase in femaleheaded households is to be found in the changing marriage patterns of the community. People here married less and they married later by the end of the period, whereas in the beginning of the period they married earlier, and a larger proportion of the population was married in comparison to the population of Copenhagen and Denmark as a whole. By the end of the period this trend was reversed.

It is natural to connect this fenomenon to the most charachteristic feature of this community, the fact that it is a working class community, and to conclude that the conditions for establishing nuclear families deteriorated during the period, in spite of the fact it was a period of improved economic conditions.

This development manifests itself in different life strategies for men and women. Men tended to become lodgers, whereas women established independent households, probably because they were responsible for the upbringing of children, but not only for this reason since a growing proportion of the female-headed households did not include children.

Women also established common households as opposed to lodging in each others households and the female households tended to concentrate in the same staircases and the same landings.

The article suggests that this can be seen as an indication af a growing wish for independence from family relations and male domination which became a possibility for women, perhaps for the first time in history, with the introduction of wage labour for women, and it expodes the myths of the working class family as a nuclear family with a male breadwinner and working class women as dependent housewives.